Әсримизин 30-чу илләриндә Совет Иттифагында И. В. Сталинин тә'биринчә, "социализмин гәләбәси илә шиддәтләнән синфи мүбаризә"нин гаршысыны алмаг үчүн тәртиб вә тәтбиг едилән сәрт ганунлар, хүсусилә идеоложи чәбһәдә бүтүн мәсәләләрин һәллиндә вә гијмәтләндирилмәсиндә коммунист партијалылығы принсипинин, пролетариатын синфи мәнафејинин јеканә ме'јар кими гәбул едилмәси кениш нәшријјат имканлары олан өлкәдә классик әдәби ирсимизин бүтөв һалда нәшри ишинә бөјүк зијан кәтирди. Бу күн әлимиздә јазычы вә алимләримизин һеч биринин әдәби вә елми әсәрләринин јазылдығы шәкилдә - орижиналда олдуғу кими камил нәшри јохдур. Јазычы вә алимләрин "Әсәрләр" вә "Сечилмиш әсәрләр" ады алтында бурахылан китаблары күпјурсуз-ихтисарсыз кечинмәмишдир. Мәчмуәләрдә тез-тез нәзәрә чарпан квадрат мө'тәризәләр, сых-сых гојулан үч нөгтәләр пролетариатын синфи мәнафејинә үјғун кәлмәјән фикирләрин мәтндән чыхарылмасына, охучудан пүнһан сахланмасына ишарәдир. Бундан әлавә сәнәт адамларымызын бөјүк әксәријјәтинин әдәби мирасы бир гајда оларағ "Сечилмиш әсәрләр" ады алтында бурахылмышдыр. Чүнки онларын ирсиндә дини мөвзуда јазылмыш, милли мәсәләләрә һәср олунмуш нүмунәләр дә јох дејилди. Бунлар социализм идејалары илә зиддијјәт тәшкил едирди. Беләләринин нәшри әһалинин милли вә дини һиссләринин дирчәлмәсинә вә чошмасына сәбәб ола биләрди. Бүтүн бу хүсусијјәтләрә көрә XIX вә XX әсрин әввәлиндә. Азәрбајчанда плурализмин кениш вүс'әт алдығы бир заманда јаранмыш әдәбијјатын мүһүм бир гисми једди гыфыл архасында сахланмышдыр.

Сон 70-80 илдә фикирләри Октјабр ингилабы вә социализм гуручулуғу идејалары илә мүхалифәт тәшкил етдијинә көрә Азәрбајчанда һеч бир әсәри нәшр олунмајан Әли бәј Һүсејнзадә, Әһмәд бәј Ағаоғлу, Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә, Ҹејһун Һачыбәјли вә б. истисна олмагла, бу бахымдан, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә јазыб-јаратмыш алим вә јазычылар арасында ән чох зијан чәкәнләрдән бири дә Фирудин бәј Көчәрлидир. Әдибин "Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары" (I, II һиссә, Бакы, Азәрнәшр, 1925-1926 вә "Азәрбајчан әдәбијјаты" I, II һиссә, Бакы, "Елм" нәшријјаты, 1979, 1981) ады алтында нәшр олунмуш "Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты" (1908) әсәри нәзәрә алынмаса, онун гырх иллик бир дөврдә Гафгазда Азәрбајчан вә рус дилләриндә чыхан дөври мәтбуат сәһифәләриндә сәхавәтлә дәрч олунан әсәрләриндән 33 ил бундан әввәл аур-тут 18 мүәллиф вәрәги (340 сәһифә) һәчминдә бир мәчмуә тәртиб едилиб бурахылмышдыр. Бу әслиндә дәријадан бир дамладыр. Өмрүнү милли дирчәлиш вә халг иши уғрунда мүбаризәјә һәср едән бир сыра хадимләрин фәалијјәтинә вә дини мәсәләләрә даир чохлу мәгаләси XIX әсрин 80-90-чы, XX әсрин 10-20-чи илләриндә нәшр олунан дөври мәтбуат сәһифәләриндә тоз алтында галыб өзүнүн јени һәјатыны - тәзә нәшрини көзләјир. Фирудин бәј Көчәрлинин belә әсәрләриндән бирини - Русија мүсәлманларынын лидери, бөјүк милләт хадими, түрк јурдунун јол башчысы, "Тәрҹүман" гәзетинин нашири вә редактору, устад педагог, публисист, алим, мүтәрҹим Исмајыл бәј Гаспринскинин вәфаты мүнасибәтилә "Игбал" гәзетиндә дәрч олунмуш мәгаләсини "Әдәбијјат гәзети"нин охучуларына тәгдим едирик.

Хејрулла МӘММӘДОВ.

Фирудин бәј КӨЧӘРЛИ

Исмајыл бәј ГАСПРИНСКИ

Ф.КӨЧӘРЛИ

И.Гаспрински

Исмајыл бәј Гаспринскинин өлмәк хәбәри бизә дә јетишди. Бу дәһшәтли хәбәр бизи бөјүк јас вә һејрәтә салды. Биз онун өлмәјини көзләмирдик. Вә доғрусуну демәк, онун өлүмүнә инанмырдыг. Бизим хәјалымыза вә фикримизә дә кәлмәзди ки, Исмајыл бәј кими адам өлә биләр. Бөјүк вә севкили адамын өлмәји инсаны һејрәтә салыр, бир мүддәт онун әглини шашырыр, руһуну вә һиссләрини һәрәкәтдән салыр. Ҹәнаб Расулун вәфаты хәбәрини Абдулла ибн Әнис вә Һәзрәти Өмәр ешитдикдә инанмадылар. Вә ибн Хәттаб гылынчыны сијириб мәсчидин гапысында дурду вә деди: - һәр ким ки, "Һәзрәти пејғәмбәр фөт олду" десә, бу гылынч илә ону белиндән ики бичәрәм!"

Император Пјотр Кәбирин вәфаты хәбәрини онун мүгәррибләриндән бә'зилари ешитдикдә инанмадылар вә "Пјотр Кәбир өлмәз" дејиб иддиа етдиләр. Тарихдә бунун әмсалы чохдур. Ана өз истәкли баласынын өлүмүнә бавәр етмәјиб "Мәним балам өлмәз" дејиб налә вә фәрјад едир.

Бизим јәгинимиздир ки, севкили устадымызын вәфаты хәбәри бу минвал чохлары әввәл дәфәдә чәсәд бируһ һалына салыб мат вә мәбһут гојачагдыр вә чохлары бу гара хәбәрә инанмајыб шәкк вә шүбһәдә галачаглар.

Исмајыл бәј дирилијимизин мајасы вә милләтимизин руһу мәнзиләсиндә иди. Исмајыл бәј өлдү демәк милләтимизин чырағы сөндү, һәјат вә ишрәтимизин рөвнәги позулду демәкдир. Бир сүлс әср бојунча милләтин тәрәгги вә тәалиси јолунда биләарам чалышмаг, һәр тәрәфдән онун үзәринә һәвалә олунан охлара синәсини сипәр етмәк, онун нинат вә сәадәтинә чарәләр арамаг, чәһаләт кими мәһлик мәрәзләринә тәдави едиб сәһһәт вә сәламәтә чыхартмаг јүнкүл вә асан иш дејил. Бу ағыр зәһмәтләрә вә бөјүк мәшәггәтләрә мүтәһәммил олмаг анчаг Исмајыл бәј кими саһиб һүнәрләрин вә гәлби бүтөвләрин әлиндән кәләр.

"Пәр дили бајәд ки, бари-гәм кәшәд.

Рәх мибајид, тән Рүстәм кәшәд". Исмајыл бәји биз чохдан таныјырыг. Загафгаз дарүлмүәллимининдә тәһсилдә олдуғумуз заманы онун "Тәрҹүманы" башлады чыхмаға. О вахтлары дүнјадан бихәбәр идик. Ким олдуғумузу вә тәклифләримизи анламаздыг. Мәрһум "Тәрҹүман" илә бизи ајылтды. Биздә јатмыш һиссләримизи ојадан, бизи һәрәкәтә кәтирән, өз вәзифәләримизи билдирән, әмәл, әфкарымыза гүввәт верән бу киши олду. Јүзләрчә, бәлкә минләрчә бизим кимиләри онун јетирмәләри, достпәрвәрдәләри олубдур ки, инди устадларынын вәфаты онлара дағдыр вә пәришан һал едәчәкдир.

1890-чы сәнәдә һәгир Мүсәлман шө'бәсинин чүнбиндәки ибтидаи мәктәбин сабиг мүәллими Сәфәрли бәј Вәлибәјовла мөһтәрәм устадымызы зијарәт етмәк гәсдилә Бағчасараја әзим олдуг. Он күндән зијадә Исмајыл бәј өз евиндә бизи гонаг сахлады. Зөвчәји-мөһтәрәмәсилә һәггимиздә артыглыг илә јахшылыглар етдиләр ки, һәркиз о нәвазишләр унудулмаз. О вахтлары үшагләры балача идиләр. Рүф'әт 6 јашында вә Шәфигә ханым 4 јашында иди. "Тәрҹүман"ын балача мәтбәәсиндә мәрһум Исмајыл бәј бизи дә ишә гошду. Бикар отурмаг олмазды, чүнки аиләнин үзвләри ки, ибарәт ола өзүндән, ханымындан, һәмширәсиндән вә ики нәфәр чаван гајынларындан биләарам иш көрмәкдә идиләр.

Зәнчирли мәдрәсәнин мүдири мәрһум әлһач Һәбибулла әфәнди илә вә Бағчасарајын саир әјанı илә мәрһум бизи таныш еләди. Јени үсулда тә'сис етдији мәктәби кәстәрди. Вә үмули-тә'лимдә маһир олан мәрһум Вәлибәјов нүмунә оларағ ушаглара һүзурунда кәзәл бир дәрс верди. Бундан әлавә Исмајыл бәј Крымын бир пара јерләрини бизимлә кәзиб орада олан мүсәлманларын доланачағы илә фиәлчүмлә бизи бәләд етди.

Крымын ән мүнбит вә мәһсул битиричи јерләри немсәләрин јәдтәсәррүфүнә кечмәсиндән сөз ачыб, руслар немсәләр һаггында етдији јахшылыглары вә онлара вердији имтијазлары сүзәшли гәлб илә зикр едиб дејирди:

- Русларын белә политикаларыны мән анлаја билмирәм ки, нә сәбәбә өз фәгир вә мәзлум рәијјәтләри олан Крым татарларына бу гәдәр чәфаја рәва көрүб дә, онларын ата-бабаларындан галан јерләрини мәғрур вә худбин немсәләрә верирләр. Бир вәгт олар ки, о политиканын сәмәри ачы олдуғуну көрүб пешиман оларлар.

Исмајыл бәјин 25 сәнә бундан әгдәм дедији сөзләр инди өјниле нәтичәни верир... О вахтлары Исмајыл бәј 35 вә ја даһа артыг сәнәјә иришмиш идисә дә һәнуз чаван көрүнүрдү. Онун ачыг габағы, көзәл симасы, әгилли көзләри, узун кәрдәни вә тәрлән бахышы чүмләни өзүнә маил едирди. Инди "Игбал"ын 737-чи нөмрәсиндә онун тәсвирини көрүб 24 ил бундан ирәли көрдүјүм көзәл шәкил вә шәмаилли нәзәрә кәтирирәм.

Онун һәрәкәт вә сәкнәсиндә мүшаһидә етдијим ләтафәт вә нәзакәти көзүмүн өнүндән кечирирәм.

Исмајыл бәј кәләчәјимизә јахшы көзлә бахырды. Һәјатымыза үмид вә сәадәтимизә е'тигади-камили варды. Һәр шејдән артыг бизә хош кәлән Исмајыл бәјин фе'л вә гөвлүндә мүшаһидә олунан сәбат вә мәтанәт-гәлб иди. Мәрһумун әгидәси бунә иди ки, һәр бир шеј инсанын өз әлиндәдир. Истәрсә едәр Мәтләб анчаг истәмәкдәдир. Ишә шүру етмәкдәдир. Исмајыл бәј дејирди ки, бизим мүсәлманлар әксәријә хәјаләт аләминдә јашајырлар, бу аләми бошлајыб фәалијјәт аләминә дахил олмаг кәрәкдир. О гисми ишә игдам етмәк лазымдыр ки, ондан бир хејир вә фајда һасил олсун. Доғрудан да Исмајыл бәјин һанки бир ишинә диггәт јетирилсә, онда бөјүк тәдбир вә тәчрүбә вә ончамында бөјүк фајда мүшаһидә олунур.

Исмајыл бәј әлиндәки тәјуғу һавада учан гәзә дәјишдирән адамлардан дејилди. Сөзүмүзүн һагг олмасына онун һеч бир шејдән бөјүк ишләр, әсәрләр вә бинакүзарлыглар тәртиб вә тә'сис етмәји шәһадәт верир. Исмајыл бәјин бөјүк хидмәтләриндән бириси милләтимизи, динимизи вә дилимизи шәрәддән мүһафизәт етмәјидир.

Биз Бағчасарајда олан заманы Исмајыл бәјә һәр тәрәфдән вүсул олан мәктублар чүмләсиндән бир кағыз да "Тәрҹүманы"нын сензору профессор Смирновдан јетишди. Смирновун адыны ешитмишдик, амма ким вә нә мәсләкдә олдуғуну билмәздик. Мәктубундан "фәзиләт" мә'лум олду, билдик вә таныдыг. Исмајыл бәј мәктубу бизә охуду вә зијадә әһәмијјәтли олдуғујчүн үзүнү кәтүрмәјә һәгирә изн верди. Кағыз чох түл вә тәфсил үзрә јазылмышдыр. Тәмамыны зикр етмәјә еһтијач јохдур. Вәли онун бир нечә јерләрини тәрҹүмә етмәји лазым көрүрүк, та ки, Исмајыл бәјин нә јолда вә кимләр илә ҹәнк вә чидалдә олмағы дүрүст тә'мин олунсун. Смирнов јазыр: "Јадымдадыр, әзизим Исмајыл, кечмишдә "Исламын" һаггында сөјләдијим сөзләри сиз ешидиб мәни "семинарист" ләгәбилә мүтәһәм етдиниз. О вәгти мән чаван идим, тәчрүбәм јох иди. Сизин ирадыныза чаваб вермәкдә аҹиз галыб гызардым вә өзүмү итирдим. Хәјал еләдим, бәлкә исламын һаггында сәһв дејәм. Бәлкә "ислам" һагдыр. Амма инди сини вә тәчрүбәм артыбдыр. "Семинарист" адыны үстүмә кәтүрмәкдә утаныб гызармырам. Бәлкә бу ад илә ифтихар едирәм. Мән мүддәти-мүтәмади артыг шөвг вә диггәтлә "ислам" нә олдуғуна бахдым, онун барәсиндә сөјләнән сөзләрә гулаг асдым вә јазыланлары охудум. Мәнә јәгинлик һасил олду ки, ислам илә мәдәнијјәт вә Авропа сивилизасијасы сүлһ вә сазиш едә билмәз вә о кәсләр ки, бу доғру олан әгидәнин зиддинчә фикир едирләр вә исламы мәдһ гылыб чығырырлар, онлар ја Әһмәд Мидһәд кими јаланчы вә һәјасыз фанатикләрдир вә јаинки өзләри ислам нә олдуғуну дүрүст анлајыб фәһм етмәјирләр. Вә фәһм етмәдикләри сурәтдә һәгиги мүсәлман дејилләр.

Һәгигәт өмрдә ислам нәдир вә нәдән ибарәтдир?

\-------

* Руһани семинаријаларда тә'лим алан адамларын әксәри күтаһбејин вә мүтәәссиб олдуглары үчүн "семинарист" ләгәбилә бир нөв иттиһам олунурлар.

Башдан ајаға кибр вә гүрур. Вә кибрлә гүрурдан тәртиб олунмуш әһкам, тә'сис гылынмыш, батил вә мүзүр бу дин, бу дини гәбул едәнләрдән ислам чох шејми тәләб едир? Хејр! Хејр! Чох аз! Исламын өмри: аллаһа вә онун јаланчы пејғәмбәринә е'тигад елә, бә'зи фүруаты әмәлә кәтир, фүгәрә үзәринә артыг галанындан пај атыб адыны "зәкат" гој; исламдан харич олан бәдбәхтләр вә дини тәләбләрилә әлагә вә мүамилә етмә, фүрсәт мәгамында онлары вур, дөј вә инчит, јохса өл вурма, өзүнү мүрдарлама. Амма бә'зи мәгамларда онлара өзүнү хејирхаһ вә сүлһедичи кәстәр. Вә әкәр худанәкәрдә онларын тәбәијјәтинә дүшсән тәгијә елә... сәбр ет! Аллаһ кәримдир! Вахт олар әлин ачылар, зүлм вә чөврдән хилас оларсан. Бу тәклифләри јеринә јетирәндән сонра Аллаһ әвәзиндә сәнә бәһишт, һури, гылман вә көнлүн истәјинчә плов верәчәкдир...

Бу сәбәбләрә көрә дини-исламы охлагсыз вә елм вә мәдәнијјәтдән бибәһрә олан вәһши гөвм вә тајфалар артыг шөвг вә һәвәслә гәбул едирләр. Вә нијә дә гәбул етмәсинләр? Исламын тәклифләри јүнкүл вә асан, әвәзиндә вердији мүзд һури вә гылман! Даһа бундан көзәл дин ола биләрми? Бәс "христианства" јахуд дини-нисарг нәдир? Ағыр вә инсан таб кәтирмәјән бир јүк, онун гүввәсиндән вә тагәтиндән зијадә әмрләр вә тәклифләр: һәр адамы өз нәфсини севән кими сев! Нә мүшкүл әмр, нә ағыр тәклиф! Бундан о чыхыр ки, өз нәфсиндән, раһатлығындан вә шәхсијјәтиндән әл чәк! Ким буну бачарар? Бу гисм тәклифләр мүсәлман үчүн јарамаз. Мүсәлман өз кибр вә гүрурундан, өз шәхси мәнфәәтиндән вә мәнијәтиндән әл чәкә билмәз. Олур ки, мүсәлманлар күндә беш вәгт намазларыны гылыб да дуә бир чәннәтә дахил олурлар. Амма Исәвиләр өз динләринин ағыр вә мәшәггәтли тәклифләрини әдә етмәкдә аҹиз галыб инсафларынын атәшиндә јаныб говрулурлар!"

Бундан сонра Смирнов мүсәлман руһаниләринин фанатизминдән бәһс едиб вә һагларында бә'зи нашајәстә сөзләр сөјләјиб е'тираз дилини мүсәлман интиликентләри үзәринә ачыб дејир:

"Сизин зијалыларыныз дә олларындә бир шеји олмадығы һалда Ибн Сина өјлә кәлди, Әли Гушчу белә кетди дејиб гышгырырлар. Амма буну билмәјирләр ки, Ибн Синалар вәгти чохдан кечибдир. Лазымдыр онлары јаддан чыхармаг. Бу әсрдә онларын етдији һүнәрләрлә ифтихар етмәк нәинки бош вә бимәз, мүндүр вә һәтта күлүнҹдүр. Вә бир дә Ибн Синаларын вә Әли Гушчуларын елм вә мәдәнијјәтә дүшмән олан ислам илә нә мүнагибәти?..

Нечә ки, јухарыда зикр олунду, кағыз узундур. Бу јаздығымыздан да охучулар һиссә кәтүрә биләрләр.

1870-чи илләрдә мәрһум Һәсән бәј Мәликзадә Гафгаз мүсәлманларыны елм вә маариф кәсбинә дә'вәт едән заман вә маһи-мәһәррәмдә баш чапмағын әглән вә шүурән чајиз олмадығыны сүбута јетирдији әснадә мүсәлманларын өзләри она фәһшләр кәндәрирдиләр. Гарабағ вә Губа шаирләри шәјәндә һәчвләр јазырды. Он-он беш сәнә сонра Исмајыл бәј һиммәт кәмәрини белинә бағлајыб Һәсән бәј кими, мүсәлманларын гәфләтдән ајылыб елм вә маариф кәсбинә рәғбәт етмәләринә өз "Тәрҹүман"ы илә чалышмаға башлады. Бу һалда Смирновлар, Череванскиләр, Остроумовлар мејдана чыхыб бүғз вә әдавәтләрини кәстәрдиләр вә мүсәлманларын дин вә ајинләри елм вә тәрәггијә зидд олмағыны вә мүсәлманлар габили-тәрәгги олмадыгларыны сүбута јетирмәјә чалышдылар вә исламын һаггында олмазын ифтираларыны вә бөһтанлары сөјләмәкдән чәкинмәдиләр.

Һәсән бәјин дүшмәнләри илә Исмајыл бәјин дүшмәнләри арасында тәфавүт чох иди. Һәсән бәјин дүшмәнләри бир аз вәгтдән сонра өз әмәлләриндән пешиман олуб ондан әфв диләдиләр вә һәдији Әл-Мүзәллин "Әкинчи"нин ахырынчы нөмрәләринин бириндә өз һәчвиндән хәчаләт чәкиб Шејх Сә'динин бу ше'рилә үзрхаһлыг етмишдир:

Бија ки, нөвбәти-сүлһәст вә
атәшү инајәт,
Бешәртиан ки, -пәкујим-өз
ан чә рәфт һекајәт.

Бу дүшмәнләр авамлыглары учундан хејирхаһларына дүшмән олмушдулар. Амма Исмајыл бәјин дүшмәнләри әгидә вә мәсләк дүшмәнләридир. Бунларын әдавәти гәрәз вә бүхлдән нә'шәт едән әдавәтдир ки, кетдикчә артыб чохалыр, гүввәтләнир. Сөз јохдур ки, дүшмән нә гәдәр гүввәтли олса, бир о гәдәр онунла мүгабилә вә мүчадилә етмәк чәтиндир. Мәрһум Исмајыл бәј бу гисм бөјүк дин вә әгидә дүшмәнләрилә мүдам ҹәнкдә олуб, бир ан да олмуш олса гәсдиндә гүсур вә фе'линдә фәтвәр кәстәрмәјибдир. Бу чүр'әт вә сәбат, бу мәһарәт вә камал анчаг Исмајыл бәј кими саһиб-һүнәрләрин вә даһиләрин әлиндән кәләрди. Инди Исмајыл бәј вәфат етди вә өз вәфаты илә бүтүн Русија мүсәлманларыны саһибсиз вә һимајәсиз гојду. Бу ағыр мүсибәтә кәрәк нә сајаг давам едәчәјик? Аллаһ сәбр, чәмил әта еләсин.

("Игбал" гәзети, 28 сентјабр 1914-чү ил, N 740.)

БИЛДИРИШ

Азәрбајчан Јазычылар Бирлијинин Нәтәван адына клубунда һекајә күнү кечириләчәкдир. Јазычыларымыздан Анар, Видади Бабанлы, Гылман Илкин, Елчин, Әкрәм Әјлисли, Илјас Әфәндијев, Јусиф Кәримов, Күлһүсејн Һүсејноғлу, Манаф Сүлејманов, Мустафа Чәмәнли, Натиг Рәсулзадә, Орхан Фикрәтоғлу, Сабир Әмиров, Тофиг Маһмуд, Фируз Садыгзадә, Халидә Һәсилова јени һекајәләрини охујачаглар. Һекајә күнү мартын 29-да саат 15-дә башланачагдыр.

Марагланынлар кәлә биләрләр.

Јазычылар Бирлијинин нәшр шурасы.